

Рэцэнзія

П.А.Лойка. Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст. – Мн.: БДУ, 2002. – 100 с.

Манаграфія прысвечана таму адзінаму ў 500-гадовай гісторыі ВКЛ перыяду, калі дробная і сярэдняя шляхта была вызначальнай палітычнай сілай у дзяржаве і праз павятоваыя соймікі ўдзельнічала ва ўстанаўленні палітычнага курсу княства. Да таго паслялюблінскага 50-годдзя і пасля яго ва ўсіх уладных структурах верхаводзіла магнацтва.

Класічныя даследаванні па гісторыі станаўлення шляхецкага саслоўя і парламентарнай сістэмы ВКЛ М.Максімейкі, Ф.Ленантовіча, І.Лапо перапыняюцца на 16 ст. Польская гістарыяграфія, традыцыйна зацікаўленая гісторыяй элітарных саслоўяў Рэчы Паспалітай – за выключэннем Г.Візнера і А.Закжэўскага – вывучае каронную шляхту із ёй нярэдка атаясамлівае шляхту вялікакняжскую.

Праблемы, што разглядаюцца ў гэтай невялікай па аб’ёму, але глыбокай па зместу працы вядомага знаўцы беларускай гісторыі 16 – 18 ст. – станаўленне і юрыдычнае афармленне шляхецкага саслоўя, унутры- і міжсаслоўныя статускі шляхты, сфера палітычных інтарэсаў шляхты беларускіх зямель у 70-я г. 16 – 20-я г. 17 ст., узровень яе сацыяльнай актыўнасці і ментальнасць, пазіцыі “народу шляхецкага” ў вырашэнні кардынальных пытанняў тагачаснага грамадства – не знайшлі належнага адлюстравання ў беларускай гістарыяграфіі.

Кніга складаецца з трох раздзелаў:

- Стан шляхты беларускіх зямель у перадлюблінскі перыяд.
- Палітычныя інтарэсы і сацыяльная актыўнасць шляхты беларускіх зямель у апошняй трэці 16 – першай трэці 17 ст.
- Грамадска-палітычная свядомасць шляхты беларускіх зямель.

У іх на высокім прафесійным узроўні зроблена навуковая рэканструкцыя ўдзелу шляхты ў грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай паслялюблінскага паўстагоддзя. Праблема разглядаецца, галоўным чынам, на матэрыяле рэпрэзентатывных архіўных крыніцаў з дакументасховішчаў Менска, Санкт-Пецярбурга, Варшавы і Кракава і па-майстэрску тонка ўпісаных у канву навуковага наратыву.

Першы раздзел кнігі прысвечаны трохсотгадоваму працэсу афармлення шляхецкага саслоўя ад паказу яго тытулатурна-тэрміналагічных аспектаў, шляхоў росту прыватнага землеўладання ў 15 – 16 ст. да прасочвання гісторыі кансалідацыі разнастайных элементаў саслоўя на грунце дзяржаўнага заканадаўства ў 14 – 16 ст.

На 16 ст., як слухна адзначана ў манаграфіі, былі вызначаны два галоўныя крытэрыі, па якіх жыхары ВКЛ маглі залічвацца да катэгорыі прывілеяванага шляхецкага саслоўя: валоданне зямельнай уласнасцю і адбыванне ваеннай службы. Межы саслоўя былі ані празрыстыя, ані замураваныя. Разглядаюцца

шляху яго папаўнення: легальныя каналы пранікнення ў шляхецтва і нелігітымныя махінацыі па яго набыцці; захады вялікакняжацкай улады па ўвядзенню кантролю над працэсам шляхецызцыі грамадства.

У манаграфіі акрэслены тры катэгорыі прывіляванага стану паводле іх уплыву на палітычнае жыццё краіны. 1) Магнаты-латыфундысты, якія ўтваралі вышэйшую і наймагутнейшую эліту шляхты. Палітычная ўлада ў перадлюблінскі перыяд цалкам знаходзілася ў іх руках. 2) Сярэдняя шляхта – найбольш палітычна актыўная ў другой палове 16 ст. Яна палітычна ўмацоўвалася на павятовым узроўні і праводзіла лінію па перацягванні вызначальнасці ў палітычным курсе краіны на соймавыя, а не на радна-соймавыя пасяджэнні. 3) Дробная шляхта, чый голас практычна не гучаў у вышэйшых шляхецкіх прадстаўнічых органах. Але для 16 ст. нельга сказаць, што ён не быў там чутны, бо, абпіраючыся на настроі асноўнай шляхецкай масы, палітыкі сярэдняга павятовага ўзроўню ўмацоўвалі свае пазіцыі на вышэйшым соймавым грунце і вымушалі радных дзяржаўных лідэраў звяртацца да падтрымкі рэгіянальных цэнтраў.

Праасочана, як да 60-х г. 16 ст. сярэдне- і маламаёмнае прадстаўніцтва шляхецкага саслоўя ўсіх зямель ВКЛ дамаглося значнага пашырэння сваіх палітычных правоў і фармальна дасягнула юрыдычнай роўнасці з князямі і буйной значцю. Стварэнне ў 1565 г. павятовых соймаў была чарговай саступкай з боку раней усеўладнай магнатэрыі дробнаму і сярэдняму шляхецтву, якое імкнулася да вызначальнага палітычнага голасу ў сваім гаспадарстве.

Найбольш удалым у манаграфіі з’яўляецца другі яе раздзел “*Палітычныя інтарэсы і сацыяльная актыўнасць шляхты беларускіх зямель у апошнія трыці XVI – першай трыці XVII ст.*”. У ім акрэсліваюцца канкрэтныя сферы палітычных інтарэсаў шляхты беларускіх зямель, узровень яе сацыяльнай актыўнасці, пазіцыі “народу шляхецкага” ў вырашэнні кардынальных праблем тагачаснага грамадства.

Увядзенне прывілеяў Жыгімонта Аўгуста 1564 г. павятовых соймаў у ВКЛ П. Лойка называе апафеозам шляхецкіх перамог і здабыткаў сярэдзіны 60-х г. 16 ст. Менавіта праз паветы пралягаў шлях апанентаў магнатэрыі да палітычнага Алімпа ў ВКЛ.

Дэталёва паказана, як у паслялюблінскае паўстагоддзе цэнтр цяжару палітычнага жыцця ВКЛ усе больш пераносіўся на павятовы ўзровень. Вымушаныя прашляхецкія крокі магнатэрыі-арыстакратычнага цэнтра, якія былі выкліканы знешне- (Інфлянцкая вайна) і ўнутрыпалітычнымі складанасцямі, паступова пераўтваралі паветы ва ўплывовую, а ў некаторых момантах (бескаралеўе) – вызначальную дамінанту дзяржаўнай улады. Гэта заканамерна, сцвярджае аўтар, бо на працягу 60–70-х г. 16 ст. па меры ажыццяўлення дзяржаўнага адміністрацыйна-судовага рэфармавання на “польскі лад” паветы становіліся ўнутрызамакнёнай тэрытарыяльнай адзінкай мясцовага самакіравання, дзе канцэнтравалася асобная адміністрацыя, палітычны цэнтр і выбарчая курыя, судовыя органы і ваенная харугва. Паветы ўсё больш настойліва зьяўляліся пра сабе як пра самастойную сілу, якая ў крытычных сітуацыях бярэ ініцыятыву ў свае рукі і дыстанцыруецца ад вышэйшай улады. Пытанні, рашэнне якіх раней было прэагатывай толькі вышэйшай значці, цяпер выносі-

ліся на абмеркаванне шырокага кола шляхты. Соймікавая павятовая пр актыка дазваляла шляхце ўсіх зямель ВКЛ прымаць удзел у палітыка-заканадаўчай дзяржаўнай дзейнасці.

У манаграфіі разглядаюцца механізм склікання соймакаў, іх прэрагатывы і разнавіднасці (трыбунальскі, рэляцыйны, каптуровы, генеральны, надзвычайны і інш.). Заўважана, што шляхецкая сацыяльная актыўнасць залежала ад многіх фактараў: эканамічнага развіцця рэгіёна і ўзроўню заможнасці землеўладальнікаў, унутры- і знешнепалітычнай сітуацыі. Цікавае назіранне аўтара: актыўнасць павятовых соймакаў на заходняй тэрыторыі Беларусі пераўзыходзіла ўсходнюю частку. Гэта абумоўлівалася меншай шчыльнасцю насельніцтва і памежным з Расеяй становішчам рэгіёна.

Безумоўна, уся шляхта пагалоўна ніколі не выступала на сваіх палітычных сходах. Даследчык літаральна “вылічвае” палітычна актыўную і ўплывовую частку павятовай шляхты – ад 20 да 60 асоб на павет, 1380 чалавек – на ВКЛ. Яна складала 3,5 % “народу шляхетнага”.

Манаграфія дае добрае ўяўленне пра тое кола жыхцёва важных пытанняў – ад міжнародных, агульнадзяржаўных рэчпаспалітаўскіх, вялікакняжацкіх да ваяводска-павятовых і асабістых, – якія абмяркоўваліся і вырашаліся на соймакавых пасяджэннях таго часу. Галоўнай сярод іх была праблема дзяржаўнай бяспекі. На дакументальным матэрыяле паказана, як шляхецкае вока пільна сачыла за абмеркаваннем шматлікіх аспектаў міжнародных зносін на ўсіх дзяржаўных заканадаўча-ўладных прыступках.

Аналіз крыніцаў прывёў аўтара да высновы, што ў першыя паслялюблінскія дзесяцігоддзі шляхта беларускіх зямель успрымала Польшчу ўсё яшчэ як суседнюю дзяржаву, праяўляла насяржанаць, а часамі непрыязныя настроі ў дачыненні да польскіх “братоў”. Пры падтрымцы рэгіянальных улад цэнтральны ўрад ВКЛ стараўся пры выпадку дыстанцыравацца ад заходняга партнёра і вытрымліваць палітычную лінію, скіраваную на самастойнае бачанне і вырашэнне ўнутры- і знешнепалітычных праблем. Так, дзяжурным пытаннем на соймаках прыкладна паўтара дзесяцігоддзі пасля Любліна з’яўлялася матываванае патрабаванне ад каралеўскай персоны аб вяртанні ў межы ВКЛ украінскіх абшараў. Неаднойчы на павятовых соймаках у канцы 16 – першай трэці 17 ст. гучалі патрабаванні, каб вызначыць канкрэтныя межы паміж ВКЛ і Польшчай, а менавіта правесці дакладны падзел Берасцейскага ваяводства і Гарадзенскага павета з Падляшшам, Мазырскай зямлі з Кіеўскім паветам. Асвятляецца тэрытарыяльны канфлікт з Польшчай з-за Смаленска, у 1611 г. здабытага войскам Рэчы Паспалітай падчас ваеннай выправы супраць Расеі.

Матэрыялы павятовых соймакаў паказваюць, што асноўнымі прычынамі канфліктаў ВКЛ з Каронай былі традыцыйныя тэрытарыяльныя прэтэнзіі і грашовыя ўзаемаразлікі, у першую чаргу фінансаванні войска і знешнепалітычных ваенных і дыпламатычных акцый. Аднак пры ўсіх спрэчках і тэндэнцыях ВКЛ да аўтанамізацыі, пры ўсіх намерах ліцвінскай шляхты скараляваць акт Люблінскай уніі, незадаволенасці рэалізацыі яго артыкула аб валютным і мытным саюзе, пры ўсіх фінансавых і матэрыяльных прэтэнзіях у ВКЛ да Каралеўства Польскага ні слова аб скасаванні уніі не было вымаўлена з ліцвінскага боку. Вялікакняжацкую шляхту нельга падазраваць у сепаратызме, які меў бы на мэце аддзяленне

ВКЛ ад Польшчы, разрыў унійнага саюзу, заключае даследчык. А гарантаванасць неўмяшальніцтва польскай шляхты ва ўнутраныя справы ВКЛ збліжала ліцвінскі наблітэт з кароннай палітычнай элітай, рыхтавала глебу для інкарпарацыі шляхты ВКЛ у “польскі народ шляхетны”. У 20-я г. 17 ст. адбылося аб’яднанне палітычных інтарэсаў шляхецкіх станаў Польшчы і ВКЛ.

Пастаяннай праблемай для шляхты ВКЛ была ўсходняя мяжа. Пазіцыя шляхты беларускіх зямель у адносінах з Масквой, як пераканаўча даказана скрозь прызму соймавых дэбатаў, была нязменная і грунтвалася на імкненні жыць з ёй у міры. Манаграфія знаёміць з пазіцыяй беларускай шляхты адносна ілжэдзімітрыяды. Ваенная экспансія на ўсход не прымалася шырокім колам саслоўя нават падчас інтэрвенцыі Рэчы Паспалітай у Расейскую дзяржаву. Апошняя прынесла прынесла шляхце беларускіх зямель, па-першае, матэрыяльна-фінансавыя праблемы; па-другое, унесла раскол у адносіны “палітычнага народу” і цэнтральнай улады, што паклала пачатак дэцэнтралізатарскім тэндэнцыям у дзяржаўна-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай.

У пытаннях стасункаў з суседнімі краінамі (у тым ліку з Крымам) шляхта беларускіх зямель у большасці выпадкаў выступала ў якасці пацыфіскага фактара, які адхіляў мажлівыя войны Рэчы Паспалітай з імі. У дачыненні да краін больш аддаленых (Венгрыі, Італіі, Малдавіі ды іншых) стаўленне павятовай шляхты было цалкам міралюбвым.

Затое, як сведчыць праведзенае даследаванне, далёка не на пацыфісцкі лад была настроена шляхта ў пытаннях абароны сваіх правоў. Лейтматывам усіх соймавых пасяджэнняў быў шляхецкі пастулат, класічна сфармуляваны з’ездам Ашмянскага павета ў 1606 г.: “Мы народ вольны і правы ды вольнасці нашы парушаны быць не могуць”. (Дарэчы, з манаграфіі мы даведваемся пра вялікую актыўнасць ашмянскай шляхты.) Любое парушэнне норм Статута 1588 г. – гаранта прававога і маёмаснага статусу шляхты ў сваёй дзяржаве – пільна адсочвалася і прыпынялася, як гэта паказана на прыкладзе супрацьстаяння з каралём у сувязі з прызначэннем ім паляка на пасаду віленскага біскупа.

Беларускую шляхту хвалявалі рэлігійныя пытанні. Яе сур’ёзную занепакоенасць і неадназначную рэакцыю, як гэта паказана ў працы П.А.Лойкі, выклікала заключэнне Берасцейскай царкоўнай уніі. На соймах абмяркоўваліся міжэтнічныя стасункі, у першую чаргу адносіны з жыдамі і татарамі, кадравая і іншыя ўнутрыпалітычныя праблемы.

Неабдымнай была мясцовая праблематыка шляхецкіх соймаў: цяжкасці гандлёва-эканамічныя (дазвол на кірмашы, ліквідацыя мыт, пабудова мастоў і г.д.), зямельныя (зямельныя падараванні, спрэчкі, абарона пушчаў і г.д.), судовыя-прававыя (удасканаленне судовай дзейнасці, крымінальныя разборкі) і інш.

Папярэдняе соймакавае абмеркаванне ўсіх тых пытанняў, што выносіліся на соймавы форум Рэчы Паспалітай, з’яўляліся своеасаблівай формай грамадскага плебісцыту, якія ўплываў і карэктаваў палітыку каралеўскага двара і сената. Вярхоўная ўлада ў асобе караля разумела і ўспрымала настроі “вернападданага” ёй палітычнага народу“, улічвала рэальныя ўладныя мажлівасці і ставіла задачу супрацоўніцтва са шляхецкім станам у выпрацоўцы асноўных вектараў дзяржаўнай палітыкі. Праўда, каралеўскія абяцанні не заўсёды выкон-

валіся. Шляхецкія сходы неаднойчы абураліся, што іх іх рашэнні не бяруцца да ўвагі вышэйшай уладай.

Але паступова час, калі шырокае кола шляхты выступала ў ролі вызначальніка палітычнага курсу краіны, адыходзіць у мінулае. Недзе з 30-х г. 17 ст., як канстатуе аўтар манаграфіі, соймакавая эйфарыя беларускай шляхты праходзіць. Адасабляючыся ад цэнтра, паветы становяцца палітычна-баявой адзінкай у руках магнацкіх кланаў, а павятовая шляхта – шар аговымі байцамі за інтарэсы сваіх патронаў

У трэцім раздзеле манаграфіі “Грамадска-палітычная свядомасць шляхты беларускіх зямель” даследуюцца элементы палітычнай свядомасці дзяржаўнай эліты. Прасочваецца эвалюцыя сэнсавага нагаўнення дэфініцыі “Айчына” (па-старабеларуску “Отчизна”) у разуменні шляхты. Спачатку тэрмін ужываўся ў вузкім разуменні, а менавіта для пазначэння спадчынных родавых уладанняў. У 10–20-я г. 16 ст., калі адбывалася дзяржаўна-станавая кансалідацыя вярхоў грамадства ВКЛ, у вызначэнне “Айчына” была прыўнесена ўсведамленне агульнадзяржаўнага, вялікакняжацкага патрыятызму. У паслялюблінскі перыяд адзначаны тры варыянтны разумення беларускай шляхтай Айчыны: 1) Айчынай вызначалася ВКЛ, а Рэч Паспалітая разглядалася як агульнае дзяржаўнае ўтварэнне; 2) Рэч Паспалітая паўставала як Айчына ў выпадзе Кароны Польскай і ВКЛ; 3) атаясамленне Рэчы Паспалітай і Айчыны. Падобны падыход асабліва ярка працягваўся з канца 16 ст., калі прэтэнзіі да “братоў-палякаў” паменшала (далучэнне да “залатых” вольнасцей шляхецкіх, спраўнае дзеянне стагатовых норм, прылучэнне Смаленшчыны да ВКЛ), а супольныя рокашы, інтэрвенцыя на ўсход, абарона ад ворагаў з поўначы і поўдня інкарпаравалі шляхту ВКЛ у “польскі народ шляхетны”. У гэтай сітуацыі Рэч Паспалітая становілася для яе агульнай “Айчынай-маткай”. Бліжэй да сярэдзіны 17 ст. Рэч Паспалітая стала лічыцца літвінскай шляхтай сваёй Айчынай. Здрада Айчыне лічылася найвялікшым, недаравальным злачынствам.

У свядомасці шляхты таго часу дэфініцыя “Айчына” практычна атаясамлівалася з тэрмінам “паньства” (дзяржава). Інстытут дзяржавы ўспрымаўся як звышдадзеная святыня. Фарміраваўся дзяржаўны патрыятызм. Гарантам моцы, стабільнасці, росквіту дзяржавы ва ўяўленні літвінскай шляхты і яе ідэолага і акумулятара шляхецкіх ідэй Льва Сапегі была грамадская згода, жыццё ў “міласці і згодзе”, а самай вялікай заганай – унутраныя канфлікты. Пытанне аб міры ў агульным рэчпаспалітаўскім доме стаяла на парадку дня практычна ўсіх соймавых пасяджэнняў.

На працягу другой паловы 16 ст., нават у экстрэмальныя для існавання дзяржавы моманты, шляхта дамагалася захавання і выканання сваіх правоў і вольнасцяў. Выраз пра захаванне і выкананне шляхецкіх правоў і вольнасцяў можна назваць дзяжурным у соймаковых пастановах, але не марным, бо дзеля абароны сваіх прывілеяў шляхта са зброяй у руках падымалася супраць караля, як было, напрыклад, у час рокашу 1606 – 1607 гг.

Шляхецкае грамадства не дапускала падзелу ў правах і вольнасцях на “вышэйшых” і “ніжэйшых”. У яго свядомасці была непарушнай ідэя роўнасці: у

прывілеях, паходжанні, мажлівасці ўдзелу ў палітычным жыцці. Для абазначэння грамадска-палітычнай агульнасці шляхецкага стану Рэчы Паспалітай выкарыстоўвалася дэфініцыя “братэрства”.

Несумненна, што манаграфія П.А. Лойкі заняла годнае месца ў гістарыяграфіі пасіялюблінскай гісторыі Беларусі. Разам з тым, яна выклікае шэраг заўваг. На жаль, аўтар абыходзіць увагай вельмі цікавы і малавядомы сюжэт аб рэакцыі беларускай шляхты на грандыёзны план Стэфана Баторыя паходу на Стамбул праз Маскву, у пошуках падтрымкі якога ён спецыяльна прыехаў у ВКЛ.

Зразумела імкненне аўтара будаваць сваю манаграфію на арыгінальных, невядомых раней гістарычных крыніцах, што бачна і з яе рэлігійнага сюжэта. Але ж цяжка згадзіцца з тым, што па-за ўвагай даследчыка засталася цэлая серыя прац П. Жуковіча па гэтай тэме: “Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595–1600 гг.)” (СПб., 1897), “Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.)” (СПб., 1901), “Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.)” (У 6 вып. СПб., 1903–1912).

Хоць П.А. Лойкі і паказвае неадназначнасць пазіцыі беларускай шляхты адносна заключэння і распаўсюджвання уніяцтва, аднак жа робіць акцэнт на яе негатыўным стаўленні да Берасцейскай уніі. Між тым, папярэднія даследаванні ўкраінскімі гісторыкамі беларускіх соймавых і судовых матэрыялаў далі наступны прагноз: стаўленне шляхты да царкоўнай уніі было больш спакойным, чым яго падала дарэвалюцыйная гістарыяграфія, і пасля грунтоўнага вывучэння крыніц не выключаны перагляд канцэпцыі барацьбы шляхты з уніяй як аднабаковай.

Скрозь прызму шляхецкай актыўнасці аўтар манаграфіі ўмела раскрыў многія праблемы жыцця ВКЛ даследуемага перыяду. У выніку становяцца больш зразумелыя многія рэаліі тагачаснай беларускай гісторыі, матывы ўчынкаў нашых продкаў, захады дзяржаўных мужоў, наогул логіка падзеяў. Манаграфія дае асалоду пачуць і адчуць мову, якой гаварылі нашы продкі шляхецкага паходжання на мяжы 16 – 17 ст. А сама кніга напісана каларытнай сучаснай мовай.

Аўтар выключна аб’ектыўны ў сваіх ацэнках і заключэннях. У той жа час відавочна, што ён не застаўся пабочным назіральнікам соймавых страсцей, а нібы акнуўся ў эпоху, разам са шляхтай удзельнічаў у соймаках, дзе дыскутаваў, абурался, прасіў, патрабаваў.

Манаграфія адлюстроўвае ўдзел шляхты беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай праз павятовыя соймікі. Не менш цікавым было бы прасачыць, як прадстаўнікі беларускіх паведаў потым адстойвалі інтарэсы мясцовай шляхты на агульнадзяржаўным узроўні. Але гэта ўжо прадмет іншай кнігі.

Манаграфія Паўла Лойкі з’яўляецца арыгінальнай і таленавітай працай, асабліва каштоўнай для даследчыкаў пасіялюблінскай эпохі і шляхецкай праблематыкі.

Святлана Марозава (Гародня)